Hochschule für Bildende Künste Dresden | Vysoká škola výtvarných umění Drážďany Studiengang Kunsttechnologie, Konservierung und Restaurierung von Kunst- und Kulturgut | Studijní obor umělecká technologie, konzervace a restaurování uměleckých a kulturních statků

Die Untersuchung, Konservierung und Restaurierung eines Tondos mit der Darstellung einer Anna Selbdritt-Gruppe aus der Kirche Maria Himmelfahrt in Most

Průzkum, konzervace a restaurování tonda s vyobrazením sv. Anny Samotřetí z kostela Nanebevzetí Panny Marie v Mostě

Spätmittelalterliche Kunst im Erzgebirge | Umění pozdního středověku v Krušných horách

Das deutsch-tschechische Kooperationsprojekt "Spätmittelalterliche Kunst in der Montanregion Erzgebirge" widmet sich der Erforschung der sakralen Kunst des sächsischen und böhmischen Erzgebirges im Zeitraum von ca.1450 - 1550 vor dem gemeinsamen wirtschafts- und kulturhistorischen Hintergrund.

Ziel des Projektes ist es, die Fachkenntnisse über die spätmittelalterliche Kunst im Erzgebirge zu vertiefen und die grenzüberschreitenden Netzwerke der Kunstgeschichte, Kunstguterhaltung, Denkmalpflege und des Museumswesens zu stärken. Mit der kunsttechnologischen Untersuchung sowie Konservierung und Restaurierung ausgewählter Objekte leistet das Projekt einen praktischen Beitrag zur Erhaltung des reichen kulturellen Erbes.

Eines der ausgewählten Kunstwerke ist das hölzerne Tondo mit der reliefhaften Darstellung einer Anna Selbdritt Gruppe, welches das Regionalmuseum und die Galerie in Most, einer der beiden tschechischen Projektpartner, verwaltet.

Česko-německý projekt přeshraniční spolupráce "Umění pozdního středověku v hornické oblasti Krušnohoří" se věnuje průzkumu sakrálního umění na české a saské straně Krušných hor v období od zhruba roku 1450 do roku 1550 v kontextu společného hospodářského a kulturněhistorického vývoje.

Cílem projektu je prohloubení odborných znalostí o umělecké tvorbě pozdního středověku a posílení přeshraničních vazeb v oborech umělecká historie, zachování uměleckých statků, památková péče a muzejnictví. V této souvislosti probíhá umělecko-technologický průzkum vybraných uměleckých předmětů, jejich konzervace a restaurování, čímž se přispívá k zachování bohatého kulturního dědictví

Jedním z těchto vybraných uměleckých děl je dřevěné tondo s reliéfem sv. Anny Samotřetí, které je ve správě Oblastního muzea a galerie v Mostě, jednoho ze dvou českých projektových partnerů.

Geschichte | Historie

Das Tondo diente als Schlusssteingestaltung in der nördlichen Vorhalle der Kirche Maria Himmelfahrt in Most. Als der Vorgängerbau beim Stadtbrand im Jahr 1515 nahezu vollständig zerstört wurde, begann man 1517 mit dem Kirchenneubau. Im Zuge der Neuausstattung ist wohl auch das Tondo angefertigt worden.

Seinen ursprünglichen Zweck erfüllte es bis Anfang der 1940er Jahre, als es in den Besitz des damaligen Stadtmuseums in Most überging. Heute ist am Schlussstein eine Kopie des Tondos aus dem Jahr 1987 angebracht. Bis 2018 wurde das Tondo als Leihgabe des Regionalmuseums in Most in der Kirche gezeigt. Das Tondo selbst war zuletzt in der Ausstellung "Gotik ohne Grenzen: Sachsen und Böhmen im Spiegel der Kunst um 1500" im Chemnitzer Schlossbergmuseum zu sehen.

Seit seiner Herstellung wurde das Tondo mehrfach überarbeitet und restauriert. Vermutlich zeitnah der Entstehung und im 19. Jahrhundert erfolgten fasstechnische Überarbeitungen. Vor 1970 wurde das Objekt mindestens zweimal restauriert. Die letzte belegte Restaurierung fand Anfang der 1970er Jahre statt.

Tondo sloužilo jako výzdoba svorníku klenby v severní předsíni kostela Nanebevzetí Panny Marie v Mostě. Poté, co byl během požáru města roku 1515 prvotní kostel téměř celý zničen, započalo se roku 1517 se stavbou nového kostela. Právě ve spojitosti s jeho novým vybavením bylo zhotoveno i tondo.

Svému původnímu účelu sloužilo do začátku čtyřicátých let 20. století, kdy přešlo do majetku tehdejšího Městského muzea v Mostě. V místě jeho originálního umístění je dnes možné vidět kopii z roku 1987. Do roku 2018 bylo tondo vystavováno jako zápůjčka Oblastního muzea v Mostě v rámci prohlídkového okruhu v děkanském kostele v Mostě. Dílo pak bylo mimo kostel naposledy k vidění na výstavě "Gotika bez hranic: Sasko a Česko v zrcadle umění kolem

roku 1500", konané v muzeu Schlossbergmuseum v Saské Kamenici. Tondo bylo od doby svého vzniku několikrát přepracováno a restaurováno. Pravděpodobně již záhy po jeho vzniku a v 19. století byla změněna barevnost. Před rokem 1970 bylo dílo minimálně dvakrát restaurováno. Poslední doložené restaurování proběhlo na začátku 80. let 20. století.

Kunsttechnologie | Umělecká technologie

Das nahezu kreisrunde, hölzerne Tondo besitzt einen Durchmesser von ca. 45 cm und eine maximale Tiefe von ca. 5,5 cm. Es wurde aus einem Werkstück geschnitzt, wobei die Hände der Dargestellten separat gefertigt und angebracht wurden. Der Faltenwurf der Mäntel und das Haar der Jungfrau Maria sind auf charakteristische Weise ausgearbeit. Auch die Gesichter zeigen individuelle Züge.

Die ursprüngliche Polychromie weist eine reiche Verwendungvon Blattmetallen auf. Vor alle glanzvergoldete und -versilberte Flächen bestimmen das Gesamtbild. Weiterhin ist die Verwendung von Zinnfolie auf den Gewändern und Zwischgold am Objekt nachweisbar. Eine differenzierte Gestaltung erfuhren die mit Blattmetallauflagen versehenen Bereiche durch rote und grüne Farblacke (Lüster). Die goldenene Borte des Gewandes der Jungfrau Maria ist mit kleinen runden Punzen verziert.

Auch der Rahmen war einst aufwändig gestaltet. Es haben sich die Reste eines plastischen Musters erhalten, welches in der sogenannten Pastiglia-Technik aufgebracht worden ist. Das heißt in diesem Fall, dass das Muster mit einem dickflüssigen Kreidegrund auf die Grundierung aufgebracht wurde. Das Muster war vermutlich vergoldet und durch einen blauen Hintergrund beschnitten.

Der blaue Hintergrund des zentralen Motivs war einst zusätzlich mit vergoldeten, fünfzackigen Papier- oder Pergamentsternen besetzt.

Vermutetes Erscheinungsbild zur Zeit der Entstehung, vor 1530 Pravděpodobný vzhled v době vzniku, před 1530

Eingangsaufnahme der Vorderseite | Úvodní fotografie. Foto: Kerstin Riße

Téměř kruhové dřevěné tondo má průměr zhruba 45 cm a maximální hloubku zhruba 5,5 cm. Bylo vyřezáno z jednoho kusu, přičemž některé jeho části, jako např. ruce figur, byly vyrobeny samostatně a umístěny dodatečně. Řasení plášťů a vlasy Panny Marie jsou zpracovány příznačným stylem. Individuální rysy vykazují také obličeje.

Původní polychromie vykazuje bohaté použití kovových plátků. Celkový vzhled určují především lesklé zlacené a stříbřené plochy. Na předmětu je však možné doložit i cínovou fólii na pláštích a Zwischgold (zlato tepané se stříbrem). Vzhled jednotlivých částí zdobených kovovými plátky byl dotvářen červeně a zeleně tónovanými lazurami. Zlatý lem pláště Panny Marie je zdoben malými kulatými punci. Také výzdoba rámu byla kdysi velmi nákladná. Dochovaly se zbytky plastického dekoru, který byl nanesen tzv. technikou pastiglia. V tomto případě to znamená, že na podkladovou vrstvu byl nanesen do masivního křídového základu vzor. Tento vzor byl pravděpodobně zlacen na modrém pozadí. Modré pozadí centrálního motivu se sv. Annou Samotřetí bylo kdysi ještě posázeno zlacenými pěticípými hvězdami z papíru či z pergamenu.

Frühe Überarbeitungen und Restaurierungen | Předchozí úpravy a odborné zásahy

Die erste Überarbeitung erfolgte vermutlich zeitnah der Entstehung. Alle mit Blattmetallauflagen versehenen Bereiche und das Innenfutter des Mantels der Heiligen Anna wurden überfasst. Es erfolgte ein komplett neuer Aufbau mit Grundierung, Poliment, Blattmetallauflagen und Lüster. Während die architektonischen Elemente (Thron) in Anlehnung an die Erstfassung überarbeitet wurden, weicht die Gestaltung der Gewänder von der ursprünglichen Farbigkeit ab. Diese Überfassung ist mit großer Sorgfalt und qualitativ hochwertig ausgeführt worden. Im 20. Jahrhundert wurde das Tondo vollständig farblich überarbeitet. Die Gestaltung richtetete sich weitgehend nach der damaligen Sichtfassung. Eine Ausnahme bildeten das Gewand der Anna, deren Kopftuch und die Profile des Rahmens. Diese Überarbeitung erfolgte ohne Zwischengrundierung und ist auch weitaus weniger qualitätvoll ausgeführt.

Das Tondo erfuhr mehrfache Restaurierungen, von denen sich zwei Maßnahmen nachweisen lassen. Bei der ersten Restaurierung (vor 1970) erfolgte eine Festigung des Trägers mit einem harzhaltigen Mittel und die Verleimung gebrochener Elemente. Die Fassung wurde gekittet und erhielt eine künstliche Patina sowie einen ganzheitlichen Wachsüberzug. Die letzte Restaurierung in den Jahren 1971-72 unternahm den Versuch, vorhergehende Restaurierungen wieder zurückzunehmen. Diese Maßnahmen beinhalteten die Entfernung der Wachsschicht, die Reduzierung der künstlichen Patina und die Entfernung von Kittungen und diversen jüngeren Farbschichten. Die Fassung wurde mit einer Wachspaste gekittet und erneut mit einem Wachsüberzug versehen.

První úprava polychromie proběhla pravděpodobně již brzy po vzniku díla. Týkala se všech míst zdobených kovovými plátky a vnitřní strany pláště sv. Anny. Došlo ke zcela nové úpravě podkladu, polimentu, položení nových kovových plátků a provedení nového lazurního nátěru. Zatímco architektonickým prvkům (trůn) byla ponechána identická úprava s prvotní, barevné pojetí šatů se od původní barevnosti liší. Tato úprava byla provedena s velkou pečlivostí

Partielle Überfassung zeitnah der Entstehung | Dílčí úprava v krátkém sledu po vzniku

a velmi kvalitně. Ve 20. století bylo tondo barevně změněno v celém rozsahu. Vzhled se řídil zcela podle tehdejšího pojetí. Výjimkou byly šaty Anny, její rouška a profil rámu. Tomuto zásahu nepředchází žádný podklad a bylo provedeno mnohem méně kvalitně.

Tondo bylo vícekrát restaurováno, doložit lze dva zásahy. Při prvním restaurování (před 1970) došlo ke zpevnění dřeva přípravkem s obsahem pryskyřice a byly přilepeny ulomené části. Barevná vrstva byla vytmelena, patinována hnědou olejovou lazurou a opatřena voskovým nátěrem. Při posledním restaurování v letech 1971–1972 byl realizován pokus navrátit stav po předchozí opravě. Tento zákrok se sestával z odejmutí vrstvy vosku, zredukování umělé patiny a odstranění tmelení a různých mladších barevných vrstev. Polychromie byla zatmelena voskovou pastou a znovu opatřena voskovým nátěrem.

Erhaltungszustand | Stav zachování

Die Wertigkeit und Strahlkraft der ursprünglichen Fassung lässt sich heute nur noch erahnen. Dies wird nicht nur durch Schäden natürlichen Ursprungs, wie Schwundrisse, irreversible Alterungsprozesse der Fassung oder Verluste derselben bedingt. Vielmehr ist das heutige Erscheinungsbild Ergebnis zurückliegender Restaurierungsmaßnahmen. Zunächst ist vor allem der stark verbräunte und glänzende Charakter der Oberfläche auffallend. Dieser wird durch Reste der braunen harz-/ölhaltigen künstlichen Patinierung bedingt, über welcher wiederum eine verschmutzte Wachsschicht liegt. Diese Schichten verunklären die Farbigkeit der Fassung sehr stark. Die zurückliegende mechanische Freilegung der Fassung führte auch zur Schädigung dieser. So weisen besonders die Inkarnate und der blaue Hintergrund ein stark zerklüftetes Oberflächenrelief auf. Die Blattmetallauflagen sind teils stark berieben, oder, im Falle der Blattsilberauflagen auf den Kissen, nur noch unvollständig erhalten. Auch die vieffältig eingesetzten farbigen Lüster sind heute nur noch als Fragmente wahrnehmbar.

Das Tondo spiegelt durch seinen Erhaltungszustand nicht nur die Änderungen des ästhetischen Empfindens wider, sondern ist auch ein Beispiel für sich wandelnde Auffassungen und Techniken zurückliegender Restaurierungsmethoden.

Někdejší kvalitu původní barevné úpravy tonda je dnes možné už jen vytušit. To není způsobeno pouze škodami z přirozených příčin, jako jsou praskliny v důsledku vysychání, nevratné procesy stárnutí polychromie nebo její ztráty. Dnešní podoba je spíše výsledkem předchozích restaurátorských zákroků. Nápadný je zejména silně nahnědlý a lesklý charakter povrchu. Je podmíněn zbytky patinování hnědou lazurou, které obsahují pryskyřici/olej a na nichž pak pro změnu leží znečištěná vrstva vosku. Tyto vrstvy silně znejasňují barevnost polychromie. K poškození polychromie přispělo také její mechanické odkrývání v předešlých obdobích. Zejména inkarnáty a modré pozadí díky tomu vykazují výrazně narušený reliéf povrchu. Kovové plátky jsou místy silně odřené nebo se dochovaly pouze jejich fragmenty, tak jak je tomu v případě stříbření polštářů. I hojně použité barevné lazury jsou dnes viditelné již jen ve formě fragmentů.

Tondo je svým stavem zachování nejen odrazem změn estetického vnímání, ale také příkladem změn v pojetí a technikách metod předchozího restaurování.

Farbliche Überarbeitung, 19. Jahrhundert Barevná úprava, 19. století

Europäische Union. Europäischer regionální rozvoi

Diplomarbeit Diplomová práce Asgard Kleinbauer

Fachklasse für Konservierung und Restaurierung von Bildwerken und Raumausstattungen | Odborná třída zaměřená na konzervaci a restaurování obrazů a vybavení interiérů

Betreuer | Vedoucí pedagogové | Prof. Dr. Andreas Schulze **Prof. Dipl.-Rest. Ivo Mohrmann**

Auftraggeber | Zadavatel **Regionalmuseum und Galerie**

in Most | Oblastní muzeum a galerie v Mostě

Zustand während der Abnahme der künstlichen Patinierung Stav během snímání umělé patiny

Zielsetzung und Maßnahmen | Stanovení cílů a provedená opatření

Ziel der Maßnahmen ist es, dem Betrachter wieder einen Eindruck der künstlerischen Qualität des Tondos zu vermitteln, ohne dabei die Objektgeschichte zu übergehen. Dies bedeutet, dass all jene neuen Zutaten, welche konservatorisch bedenklich sind und das Erscheinungsbild stark verfälschen, zurückgenommen werden sollen.

Der fragmentarische Erhaltungszustand der Fassungen ist dabei als Teil der Objektgeschichte zu akzeptieren, bedarf aber aus Gründen der Lesbarkeit einer behutsamen und zurückhaltenden Bearbeitung. Die Maßnahmen zielen auf eine Beruhigung und Klärung des Erscheinungsbildes ab.

Konservatorisch erforderliche Maßnahmen umfassen die Abnahme des Wachsüberzuges und -kittungen, sowie die Festigung der Fassung und der partiell gelösten Leinwandkaschierung.

Es überwiegen restauratorische Maßnahmen, die der Verbesserung des Gesamtbildes dienen. Dazu zählen die Entfernung/Reduzierung unvollständig abgenommener Farbschichten und Übermalungen, eine Ergänzung von Fehlstellen am Träger und die strukturelle und farbliche Integration von Fehlstellen in der Fassung.

Cílem opatření bylo pozorovateli opět zprostředkovat dojem umělecké kvality tonda, aniž by se přitom opomenula historie předmětu. To znamenalo, že všechny nové složky, které byly z pohledu konzervátora rizikové a silně měnily vzhled, byly odstraněny.

Fragmentární stav zachování polychromie byl přitom akceptován jako součást historie předmětu. Z důvodů čitelnosti výjevu však dílo vyžadovalo opatrné a zdrženlivé zajištění. Zásahy tak měly sloužit spíše ke zklidnění a projasnění vzhledu.

Opatření nutná z konzervátorského pohledu zahrnovala sejmutí ochranné voskové vrstvy, tmelení a zpevnění barevné vrstvy a částečně uvolněného podlepení plátnem.

Nejrozsáhlejší opatření na tondu představovaly zákroky restaurátorské, které sloužily estetickému zlepšení celkového vzhledu. Mezi nezbytné zásahy patřily redukce neúplně sejmutých barevných vrstev a přemaleb, estetické doplnění chybějících plastických částí a strukturální i barevná integrace chybějících částí polychromie.

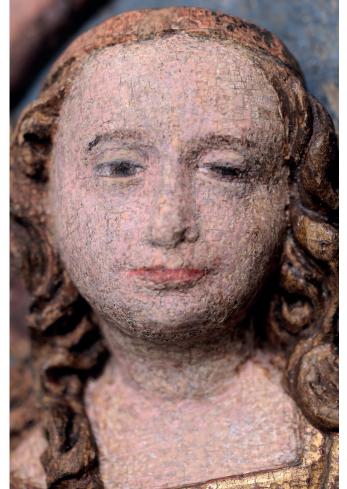
Hintergrund vor der Retusche

Hintergrund nach der Retusche Pozadí po retuši

Gesicht der Maria vor Beginn der praktischen Arbeiten | Obličej Panny

Gesicht der Maria nach der Kittung und Retusche | Obličej Panny Marie po

Aufnahme nach Abschluss der praktischen Arbeiten Snímek pořízený po ukončení praktických prací